

Jerzy Duma

Czy istniał słowiański "Płaczybóg"?

Prace Językoznawcze 1, 27-32

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Duma
Olsztyn

Czy istniał słowiański *Placzybóg?

Le dieu slave *Placzybóg*-a-t-il jamais existé

Le nom de la colline *Gřępa Płačëboga* qui paraît en VIIème volume de *Słownik gwar kaszubskich* peut suggérer qu'il y a avait dans le passé le nom *Placzybóg pour désigner Christ. Ce nom a paru avec d'autres dieux païens à qui étaient consacrés les collines voisines: *Gřępa Beloboga* et *Gřępa Čarnoboga*. Le mot *Płačëbóg* remarqué par le prêtre Bernard Sychta signifiait le juor de la mort de Christ „Vendredi Saint”.

W IV tomie *Słownika gwar kaszubskich* Bernarda Sychty na s. 84 znajduje się hasło *Płačëbóg* oznaczające 1. ‘Wielki Piątek’, np. *V Płačëboga Pón Jezës płakãt, to i lëże mušo płakac*; 2. ‘zwyczaj bicia różgą w Wielki Piątek’. W innym kontekście występuje ten wyraz w suplementcie do tegoż słownika (tom VII) na s. 86, gdzie pod hasłem *gřępa* obok przypomnienia znaczeń podstawowych ‘wzgórze’¹ zamieszczono także zanotowane przez autora w 1927 r. nazwy terenowe: *Gřępa Beloboga*, *Gřępa Čarnoboga* i *Gřępa Płačëboga*. Są to wzniesienia położone „opodal Szczeliny Lechickiej² pod Mirachowem” koło Kartuz. Wskazane wyżej

---

¹ Dokładniej oznacza: 1. ‘wzgórze, pagórek, wzniesienie na polu’; 2. ‘kupa, gromada, np. kamieni, gnoju’ S I 378 i pochodzi z ps. formy *grępa || *gręba SEK II 226, por. stpol. *grzęba* ‘wyspa, wzniesienie terenu, górka’ SISE I 370—371. W wyrazie tym natąpiły typowo kaszubskie przekształcenia fonetyczne: nie przegłoszone ps. *ę po zwężeniu artykulacji w nosowe *i uległo już w średniowieczu denazalizacji, a następnie jako krótkie *i* zmieniło się około XVII w. w kaszubską samogłoskę szwa *ë*.

² Samo określenie „Szczelina Lechicka” jest zdaniem prof. J. Tredera sztuczne, gdyż określa dolinę, przez którą płynie rzeczka Strzelenka (lewy dopływ Raduni). Nazwa rzeczki występuje też w następujących wariantach: *Strzelnica*, *Strzelniczka*, *Strzelnik*, niem. *Trzelniki Fl.* 1796, gw. *Střeling Flus* Pom 119 (też HE I 31). Mogła być więc sztucznie skojarzona przez etnografów z apelatywem *szczelina*. Podobne zastrzeżenia budzi drugi „uczony” wyraz *lechicka* — nawiązujący do *Lechitów* — plemion zachodniosłowiańskich: polskich i pomorskich.

nazwy terenowe były w użyciu jeszcze w 1936 r., gdy od miejscowej ludności słyszał je etnograf mgr Wojciech Błaszowski w wyrażeniach: *Jidą z Belobog'i. Jidą na Płačëbogą. Beł jem na Płačëboże* (S VII 86).

Powstają zatem pytania, jak powstał i czym był motywowany kaszubski wyraz *Płačëbóg* o podanym w tomie IV znaczeniu 'Wielki Piątek' oraz jakie są jego relacje ze wskazaną wyżej nazwą wzgórza *Gřępa Płačëboga*, które to miano może być tworem sztucznym, ukutym przez etnografów (por. przyp. 2). Jeśli, mimo zastrzeżeń, nazwę terenową *Gřępa Płačëboga* uznamy za istniejącą w przeszłości i realnie funkcjonującą wśród ludu kaszubskiego, to należy uznać ją za nazwę teonimiczną i łączyć z nazwami bóstw pogańskich: *Belobóg* i *Čãrnobóg*, ponieważ w takim kontekście wystąpiła. W nazwie wzgórza mielibyśmy zatem poświadczony wcześniejszy wyraz **Płaczybóg* 'Chrystus płaczący przed męką w Wielki Piątek' lub jeszcze wcześniejsze 'płaczący, bolejący Bóg', ewentualnie — co wydaje się najmniej prawdopodobne — pogański bożek. Przeciwnie pochopnemu odrzuceniu rekonstruowanego bóstwa **Płačëbóg* świadczą liczne nazwy duchów występujące w *Słowniku* Bernarda Sychty, por. *Borovã Cotka* 'opiekuńczy duch lasu' S I 57, *Gřęńa* 'uosobienie snu, biedy' S I 378, czy wreszcie **Velevit*³. Czy więc rzeczywiście istniało kiedyś bóstwo **Płaczybóg* i kiedy znalazło się ono obok bóstw pogańskich zajmujących sąsiednie pagórki?

Z wymienionych obok *Płačëboga* bożków pogańskich zwłaszcza bóstwo światłości czyli *Białobóg* jest stosunkowo bogato poświadczony w kaszubskich opowieściach⁴, w mikrotoponimii oraz w nazwach miejscowości, np. *Białobuki* na Pomorzu Zachodnim (w zapisach historycznych: *Belbuc*, *Belbuch* 1208, *Belbog* 1216, *Bealbug* 1229 Sz 171), *Bělobožice* w Czechach, *Belyje bogi* koło Moskwy⁵. W *Historii Pomorza* zamieszczone zostało zdjęcie wydobytego w 1925 r. z jeziora Łubowo w pow. szczecineckim kamiennego posągu, który historycy określili mianem *Belbuk* — zapewne z powodu jasnej kamiennej głowy⁶.

³ Nazwa ma analogie w takich bóstwach słowiańskich, jak *Jarowit* czy *Świętowit*, a zrekonstruowana została przez G. Labudę z kaszubskiej przyspiewki:

*V'elevitka, zeż ië bëła,
V'elevitka u starëški,
V'elevitka, cëż dostała,
V'elevitka, m'iską pëšk'i.*

Omawia ją, obok nazw innych duchów kaszubskich, H. Popowska-Taborska: *Ślady dawnych wierzeń słowiańskich utrwalone w kaszubskiej leksyce*. [W:] *Szkice z kaszubszczyzny. Leksyka. Zabytki. Kontakty językowe*. Gdańsk 1998, s. 57—67. (O nazwie **Velevit* oraz o nazwach *Gřępa Beloboga*, *Gřępa Čãrnoboga* i *Gřępa Płačëboga* na s. 60 i 61).

⁴ Por. zapisany w Izbicy w powiecie słupskim przez F. Lorentza fragment tekstu kaszubskiego, który przytaczam w pisowni uproszczonej: *ten čãrni bó^hg beų m^uocniëši jak ten bã^hli* przedruk: K. Nitsch: *Wybór polskich tekstów gwarowych*. Wyd. II. Warszawa 1960, s. 345.

⁵ Zob. też hasło **bělŕ bogŕ* 'białe, jasne bóstwo' SP I 238—9 oraz J. Duma: **Jutrŕjŕ Bogŕ* i **Bělŕjŕ Bogŕ* jako bóstwa światłości u pogańskich Słowian. [W:] *Onomastyka i dialektologia. Prace dedykowane Pani Profesor Ewie Rzetelskiej-Feleszko*. Red. H. Popowska-Taborska i J. Duma. Warszawa 1997, s. 73—78.

⁶ Zob. *Historia Pomorza*. T. I. Cz. 1. Pod red. G. Labudy. Wyd. II. Poznań 1972, s. 337.

Nazwa ewentualnego bóstwa *Plačibogъ nie pojawia się jednak w starych dokumentach, nie została też poświadczona w znanych mi nazwach terenowych lub nazwach miejscowości. Ma ona bezpośrednie nawiązanie do „Wielkiego Piątku” i do osoby Chrystusa. Należy zatem zgrupować argumenty przemawiające za i przeciw istnieniu bóstwa słowiańskiego *Plačibogъ*.

I. Za istnieniem takiego bóstwa w przeszłości przemawiałyby następujące argumenty:

1. Stosunkowo archaiczna budowa nazwy. Jest to złożenie zawierające w pierwszej części czasownik *plakati, *plačŕ, *plačeši ‘płakać, płacę, płaczesz’ (należący do koniugacji o tematycznym rozszerzeniu *-jo- // *-je- w praesentis), który połączony jest spójką -i z rzeczownikiem *bogъ. Interesująca jest tu zwłaszcza spójka -i, która może pochodzić z różnych morfemów, por. złożenie *mьstidrugъ (w znaczeniu rzeczownikowym ‘towarzysz zemsty’ lub czasownikowym z odzieniem życzącym ‘obyś pomścił przyjaciela’), por. GHJP 256—257. Na fakt, że spójka -i wystąpiła tutaj w funkcji życzeniowo-imperatywnej, wskazują liczne analogie, jakie występują dziś zwłaszcza wśród nazw osobowych, por. n.os. typu *Chwalibóg* (: *xvaliti, *xvalŕ, *xvališi ‘chwalić’ — gdzie jeszcze można o pełnieniu funkcji łącznika podejrzewać tematyczne rozszerzenie czasownika samogłoskowym *-i-) oraz nazwy osobowe typu *Stanisław* (: *stati, *stanŕ, *staneši ‘stać się’, w których samogłoska tematyczna czasownika apofonicznie zmienna -o- // -e- różni się od łączącej samogłoski -i). Ponieważ w wypadku czasownika *plakati* spójka -i odmienna jest również od tematycznego rozszerzenia w praesentis (*-jo- // // *-je-) można rekonstruować tutaj formę imperatywną⁷. Z tego względu budowę nazwy *Plačebóg* można porównywać z wyraźnie imperatywnym, życzeniowym pierwszym członem nazwy domniemanego słowiańskiego bóstwa⁸: *Dadzbóg* < **Dad+jb bogъ*, por. też staroruskie *Dažbbogъ* GHJP 256—257. (W pierwszej części występuje rozkaznik utworzony od tematu czasu teraźniejszego a tematycznego czasownika *dati, **da(d)mь*, **da(d)si* ‘dać, dam, dasz’). Są to jednak imiona nieco późniejsze od formacji „pierwiastkowych” por. n.os. typu pol. *Czestaw* < *čьstьslavъ, staroruskie *Mstьbogъ* < *mьstьbogъ oraz formy typu *Zbystaw* < **Sь+by+slavъ* ‘dobrze będący w sławie, krzepiący sławę’⁹. W kaszubskiej nazwie

⁷ Zob. M. Malec: *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*. Wrocław 1971, s. 18.

⁸ L. Moszyński uważa, że było to tylko pogańskie pozdrowienie: *dadь Bogъ wyparte na Rusi przez chrześcijańskie pozdrowienie *spasi Bogъ* oraz sądzi, że słowiański świat duchów niższych wobec naczelnego jednego *svęta Boga ‘mocnego lśniącego dawcę dóbr’ był bardzo ubogi — tenże: *Zagadnienie wpływów celtyckich na starosłowiańską teonię*. [W:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Językoznawstwo. *Prace na XI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Bratysławie 1993*. Warszawa 1992, s. 172 oraz tegoż autora: *Die vorchristliche Religion der Slaven im Lichte der slavischen Sprachwissenschaft*. Köln—Weimar—Wien 1992 — tam też bogata literatura zagadnień związanych z przedchrześcijańską teonią słowiańską.

⁹ Zob. T. Milewski: *O pochodzeniu słowiańskich imion złożonych*. [W:] *Teoria, typologia i historia języka*. Kraków 1993, s. 228 i 227.

Plačëbóg mniej prawdopodobne wydaje się łączenie pierwszego członu złożenia z deverbativum *ptacz* < *plačjь. Spójka *-i* jako samogłoska krótka przechodziła od XVII w. wraz z zanikaniem iloczasu w samogłoskę kaszubską szwa *ë*, stąd postać *Plačëbóg*. W funkcji strukturalnej spójkę *-i* odnaleźć można w kasz. złożeniu *plačëdetk* ‘skapiec, dusigrosz, kutwa’ S VII 227 (dosłownie: ‘żałujący grosza’, gdzie drugi człon to kasz. *dëtk* ‘dziesięć groszy wzgl. fenigów’, pl. *dëtk* ‘pieniądze’ SEK II 38).

2. Nazwa tego bożka wymieniona została w kontekście innych nazw terenowych zawierających drugi człon *-bóg* i odnoszących się do prawdopodobnych bóstw jasności i ciemności (*Beloboga* i *Čarnoboga*) występujących u pogańskich Słowian. W podanym w IV tomie wyjaśnieniu znaczenia tego wyrazu ‘Wielki Piątek’ nastąpiło zatem wyraźne zawężenie znaczeniowe: **Placzący Bóg (Plačëbóg)* → ‘Dzień wielkiej żałoby’ oraz ‘zwyczaj bicia różgą w Wielki Piątek’.

3. Za istnieniem kaszubskiego *Placzyboga* przemawia także charakter nazywanego obiektu, czyli wzgórze, wzniesienie, które jest tradycyjnym miejscem spotkania człowieka ze światem istot nieziemskich, por. spotkanie Mojżesza z Bogiem na górze Synaj, czy też górę Olimp — siedzibę greckich bogów. Na Kaszubach pod Odargowem znajdujemy nazwę wzgórza łączącego się z chrześcijańskim mianem złego ducha: *Djåbelńica* S I 213. Przedchrześcijańskie miejsca kultowe znajdowały się na niewielkich wzniesieniach oraz w świętych *gajach*¹⁰, co po wprowadzeniu chrześcijaństwa (na Pomorzu Zachodnim XII w.) kontynuowane było przez budowanie kościołów na wzgórzach.

II. Przeciwno istnieniu *Placzyboga świadczyłyby następujące fakty:

1. Brak analogii w nazwach terenowych i nazwach miejscowych z obszaru Polski¹¹. Bardzo wątpliwe jest łączenie omawianej tu kaszubskiej nazwy terenowej *Gřëpa Plačëboga* z odmiennymi pod względem budowy nazwami typu *Placzewska Góra*, chociaż autorka monografii Genowefa Surma stwierdza brak w okolicy nazwy miejscowej *Placzewo, a sama nazwa wydaje jej się semantycznie niejasna. W pobliżu wzgórza znajdują się lasy o nazwach *Placzek* i *Placzki* (koło miejscowości Przewóz w byłym powiecie bytowskim)¹². Ostatecznie autorka monografii skłonna jest łączyć nazwę tego wzniesienia z n.os. *Placzewski*. Można ją też

¹⁰ Wyraz *gaj* ‘lasek’ łączy się z ps. *gajiti ‘powodować, żeby coś żyło’ SP VII 26 i ps. *gajb* ‘wyodrębniony, wyłączony, chroniony, ogrodzony mały las; miejsce pogańskiego kultu, święty lasek, gdzie zakazano wstępować’ SP VII 27. Etymologicznie wyraz zawiera wokalizm wydłużony na stopniu *-oj-* // *-o:j-* // (*> -aj-*) i łączy się z pie. rdzeniem **g^wejH₃-* // **g^wojH₃-* // **g^wiH₃-* ‘żyć’, por. lit. *gýti* ‘zdrowieć, wracać do życia’, pol. *żyć* i *goić się* < *goj-i-ti se ‘zabliźniać się, ożywać’, łac. *vi:vo*: ‘żyję’ < **g^wiH₃-v-oH₃*. (Rekonstrukcji ze spółgłoskami laryngalnymi dokonałem za W. Smoczyńskim: *Seminarium indoeuropejskie 1998/99* — skrypt powielany).

¹¹ Por. *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*. T. I—III. Warszawa 1980—1982 oraz *Słownik geograficzny* — SG.

¹² G. Surma: *Toponimia powiatu bytowskiego*. PMT 9. Wrocław 1990. s. 95.

odnieć do staropolskiej nazwy osobowej *Placzek* Cieślikowa 98, por. zwłaszcza nazwy lasów, suf. *-ewska* (derywacja dezintegralna z pominięciem suf. *-ek* w nazwie osobowej). *Słownik geograficzny* wymienia jeszcze wzgórze *Placznik* po wschodniej stronie miejscowości Zabłociec w dawnym powiecie brodzkim, który może mieć jednak motywację topograficzną, podobnie jak szczyt tatrzański *Placziwo* albo *Placziwo* (SG VIII 273) — od gromadzących się nad nim mgieł lub deszczowych chmur.

2. Przeciwno istnieniu pogańskiego bóstwa może świadczyć także fakt skojarzenia hipotetycznego *Placzyboga* z męką i śmiercią Chrystusa w Wielki Piątek. W świadomości ludowej podczas wprowadzania chrześcijaństwa na Pomorzu Chrystus — nowy Bóg — mógł zostać w pierwszym etapie tego procesu umieszczony w panteonie istniejących już słowiańskich bożków, wyróżniając się od innych właśnie swą dobrowolną męką i śmiercią dla odkupienia win ludzkich. W nazwach wzgórz uchwycona zostałaby wtedy sytuacja współwystępowania nowego Boga — Chrystusa ze starymi bożkami słowiańskimi, które często — już jako duchy lub desemantyzowane miana przetrwały w opowieściach lub piosenkach ludowych (por. przyp. 3).

Podsumowując przytoczone wyżej argumenty przemawiające za lub przeciw istnieniu *Placzyboga, nie jesteśmy w pełni przekonani o jego samoistnym bycie wśród pogańskich i ludowych słowiańskich duchów i bóstw. Gdyby rzeczywiście istniał, to mógłby być opiekunem żałobników — zgodnie z występującym w pierwszym członie wyrazem *plakać (się)*. Wyraz ten ma nowsze, zawężone znaczenie 'łać łzy', 'żałować, skarżyć się', lecz dawniej oznaczał też 'bić się, smagać' BrSE 419, BER V 325, Vasmer III 272.

Interesująca byłaby zatem ewolucja znaczeniowa *Placzyboga. Mogła ona przebiegać następująco:

(**Plačibogъ *'bóstwo karcące lub opiekuńcze dla żałobników' — mało prawdopodobne) — *Plačëbog(a)* '*Chrystus składający się w męce jako ofiara prześlągalna za grzechy ludzkie' → *Plačëbóg* znaczenie zapelatywizowane i zawężone: 1. 'Wielki Piątek'; 2. 'zwyczaj bicia różgą w Wielki Piątek'. Możliwa też jest konkretyzacja znaczenia '*figurka Chrystusa Frasobliwego'.

Można zatem stwierdzić ten znany fakt, że nazwy terenowe, choć wśród innych nazw własnych najbardziej nietrwałe i łatwo ulegające zapomnieniu, sięgają jednak czasami w odległą przeszłość. Często też zostaje bez konkretnej odpowiedzi trudne do rozstrzygnięcia dla onomasty pytanie: w przeszłość jak odległą? Postęp badań dialektalnych i nazewniczych stale uzupełniający zebrany do tej pory materiał może przynieść w tym zakresie jakieś uzupełnienia lub sugestie. Jednak dla kaszubszczyzny podstawowym zbiorem leksyki i nazw kaszubskich długo jeszcze pozostanie *Słownik* ks. Bernarda Sychty. Przez bogactwo zamieszczonego w nim materiału leksykalnego i onomastycznego jest on prawdziwym skarbem dla badaczy zajmujących się nie tylko słownictwem, ale także kulturą i daleką przeszłością Pomorzan.

Wykaz skrótów

- BER — *Bolgarski etimologičen rečnik*. Sofia 1971 nn.
- BrSE — A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1970.
- Cieślíkowa — A. Cieślíkowa: *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*. Wrocław 1990.
- GHJP — Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1981.
- HE — „Hydronymia Europaea” — seria wydawana w Stuttgarcie od 1985 r. przez W.P. Schmida. T. I: H. Górniewicz: *Gewässernamen im Flußgebiet der unteren Weichsel (Nazwy wodne dorzecza dolnej Wisły)*. Stuttgart 1985.
- PMT — *Pomorskie monografie toponomastyczne*.
- Pom. — E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma: *Nazwy rzeczne Pomorza między dolną Wisłą a dolną Odrą*. Wrocław 1977.
- S — B. Sychta: *Słownik gwar kaszubskich*. T. I—VII. Wrocław 1967—1976.
- SEK — W. Boryś, H. Popowska-Taborska: *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*. Warszawa 1994 nn.
- SG — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. I—XV. Warszawa 1880—1902.
- ŚISE — F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1952 nn.
- Sz — E. Rzetelska-Feleszko, J. Duma: *Dawne słowiańskie nazwy miejscowe Pomorza Szczecińskiego*. Warszawa 1991.
- Vasmer — M. Vasmer: *Etimologičeskiej slovar' ruskogo jazyka*, T. I—IV. Moskwa 1986—1987.